

Asiatisk resignation

Den kommende grænseløshed i Herman Bangs De uden Fædreland –

Trods en flot modtagelse i samtiden blev *De uden Fædreland* – (1906) op gennem det tyvende århundrede regnet for at være et af Herman Bangs mindre vellykkede værker (jf. Reinseth, 591ff.). Stilen har måske virket langstrakt og patetisk, kompositionen løs, og historien, fortalt ud fra en fædrelandsløs violinvirtuos, der vokser op på en ø i Donau, har tilsyneladende ikke appelleret. Men som en bekræftelse af den hermeneutiske idé om, at den kulturelle fortolkningshorisont kontinuerligt ændrer sig, og at de litterære klassikere, også de mindre af slagsen, derfor hele tiden må genfortolkes, ser man i dag nye perspektiver i det usædvanlige romanværk. I de senere år er der således kommet en række interessante nye læsninger af *De uden Fædreland* –. Romanen, der skulle blive Bangs sidste, blev færdigskrevet under et længere ophold i Randers, hvortil han havde trukket sig tilbage og indlogeret sig på byens hotel (Jacobsen, 141; Reinseth, 586ff.). Indholdet i bogen er dog udpræget internationalt. Der er tale om et af forfatterens forsøg på at skabe et europæisk romanværk, hvor handlingen er henlagt til forskellige lokationer rundtom i Europa, og hvor der gennem det fortalte udfoldes en litterær tænkning over udviklingen i den moderne tidsalder. I flertallet af de nyere studier lægges fokus følgelig på spørgsmål vedrørende identitetskonstruktion, Europa-billeder, litterær geografi, nationalisme, kosmopolitisme, eksil og fremmedhed, og de følgende overvejelser lægger sig i forlængelse heraf.¹

Ofte fremstilles det i sekundærlitteraturen, som om det er hovedpersonen, Joán Ujházy, der henvises til i titlen. Han er da også en hjemløs sjæl, der i modsætning til andre i hans omgivelser hverken har noget nationalt hjemland eller entydigt modersmål. Men titlen taler om fædrelandsløse i flertal, og man må spørge, hvem der ellers er “uden Fædreland” i værket? Det er ikke så meget et psykologisk, realistisk studie af en enkelt person som fortællingen om flere hjemløse typer og om en tid, der gør mennesker hjemløse og sprogløse. Ærindet i det følgende er at undersøge, hvem disse fædrelandsløse er, og i den forbindelse fokusere på det fremtidsperspektiv, der i romanen udkastes via en indisk studiekammerat, som Joán møder i Paris.

Gennem denne asiatiske alteritetsfigur fremmaner Bang, med en blanding af gru og resignation, et grænseløst asiatiske imperium hinsides nationalstaterne, der truer med engang i fremtiden at underlægge sig det europæiske kontinent. Derved skriver romanen sig ind i de forestillinger om “den gule fare”, der florerede i Europa i årtierne op mod Første Verdenskrig, og som også Bang var påvirket af.

Som demonstreret af Stephan Michael Schröder har *De uden Fædreland* – en udpræget spatial opbygning. Teksten er struktureret ud fra forskellige steder i Europa, hvor handlingen udspiller sig. Det drejer sig for det første om den ø i Donau, hvor Joán vokser op; for det andet om Paris, hvor han går i skole; for det tredje om en mindre by på den danske side af den grænse mod Tyskland, der i 1864 var blevet rykket nordpå til Kongeåen; og for det fjerde om den tidlige modernitets transportmiddel par excellence, toget, som Joán befinder sig i på togture i forbindelse med koncertrejser (på rejse til den danske grænseby og i den kosmopolitiske Orientekspresen på vej til Bukarest). Alle disse steder afspejler på hver deres måde former for rodløshed og krise.

Samtidig med de åbenlyse spatiale aspekter af teksten er der – og det er lidt overset i romanens reception – et temporalt perspektiv, der ikke kun vedrører hovedkarakterens udvikling, men også et historisk forløb. Værkets underliggende historieopfattelse er således den, at der findes en tredelt historisk udvikling. På romanens handlingsplan befinder vi os i den midterste af de tre perioder. Det er en krisetid, hvor kulturen på det europæiske kontinent er bestemt ved en blanding af kosmopolitisk rodløshed og nationalistiske stridigheder. Det kommer til udtryk på forskellig vis, men har altid at gøre med det problematiske forhold til et fædreland. Krisen viser sig blandt andet ved, at sproget går i opløsning. Før denne krisetid fandtes der dog, i hvert fald i Joáns sentimentale forestillinger, en slags guldalder præget af national forankring, naturlighed og jordbunden tryghed.

En krise er et forandringens sted, og den moderne krisetid, som der fortælles ud fra i romanen, udkaster også en mulig fremtid i form af den asiatiske overtagelse og opløsning i en kommende grænseløs og stillestående tid. Det er i bogen ikke nogen lykkebringende utopi, men heller ikke en decideret dystopi, for trods det uhyggelige og apokalyptiske ved fremtidsperspektivet er den resignation, som det asiatiske rige repræsenterer, som vi skal se, ikke kun noget negativt.

Babelsk fædrelandsløshed

I bogens første del af tre hører vi om Joáns opvækst på øen i Donau og forholdet til moderen, som var dansk, men på grund af sit ægteskab med en ungarsk greve var havnet et sted, hvor hun aldrig kom til at føle sig hjemme. Da moderen dør, brister forbindelsen til et fædreland endeligt for Joán. Øen, han vokser op på, er skildret som et sprængfarligt multikulturelt område, der genlyder af mangfoldige sprog, og hvor forskellige nationale følelser støder mod hinanden og har vanskeligt ved at sameksistere. Øen er en slags ikke-sted og er eksempelvis ikke repræsenteret på tidens forskellige landkort, fremgår det.²

Joán er sprogligt og identitetsmæssigt fuld af forvirring og husker efter sin danske mors død ikke det danske sprog andet end brudstykkevist. Den ungarske far er

borte på rejse meget af tiden, og drengen opdrages og omgives af personer, der taler blandt andet dansk, ungarsk, fransk, engelsk, rumænsk, serbisk, græsk og tyrkisk. Han er “uden Fædreland” og også uden et egentligt sprog – uden et modersmål. Det gælder på et personligt plan, men også senere tilhører han som violinvirtuos en større gruppe af fædrelandsløse og eksilerede eller kosmopolitiske kunstnere. Desuden er hovedpersonen greve og således aristokrat i en demokratisk tidsalder.

Øen er altså præget af en babelsk forvirring af sprog. Som dreng opsøger Joán ofte den halvgale serbiske kartoffelskrællerske Hana og holder af at sidde og lytte til hendes serbiske viser. Da Joán spørger hende, hvorfor hans mor, der på dette tidspunkt endnu er i live, men som er ved at gå til af længsel efter hjemlandet, hele tiden fryser, forstår hun ikke hans spørgsmål, der er formuleret på prøvende dansk, og svarer ham blot: “Ja, her er Babylons Taarn” (s. 255). Kartoffelskrællersken Hana fungerer her – ligesom andre bipersoner i romanen – næsten som koret i en græsk tragedie, der meddeler, hvordan tingene dybest set forholder sig: Joán vokser op i et moderne Babylon, et ikke-sted, hvor gensidig forståelse er ødelagt.

Allerede i begyndelsen af bogen erindrer den voksne Joán, hvordan han som barn om aftenen sang for sin mor. Han forsøger at synge Hanas serbiske viser for moderen: “Men Ord var der ikke til, for han forstod jo ikke Serbisk” (s. 256). Og også gamle danske sange, der korresponderer med moderens nostalgi for sin barndoms hjemstavn, synger han. Men heller ikke sin mors danske sprog forstår Joán ordentligt: “Men Ord var der heller ikke i dem, for i Sange kunde han ikke holde paa de danske Ord, som var der” (s. 257).

Det var blandt andet Aage og Else-folkevisen, han havde lært at synge. Joán identificeres direkte med folkevisens døde ridder, derved at han faktisk er døbt Joán Aage Ujházy. Dette navn lyder jo ganske sammensat og uharmonisk og rummer sin egen kondenserede sproglige konflikt. Navnesymbolikken rækker også ind i efternavnet: På ungarsk betyder “Ujházy” “fra det nye hus”, og på den måde understreges det rodløse ved hovedpersonen.

Hele bogen er faktisk en slags babelfortælling. Det gælder både historien om Joáns udvikling og bogens kulturkritiske billede af det moderne Europa. I 1. Mosebog 11.1-9 kan man læse historien om Babelstårnet, ifølge hvilken menneskene oprindeligt havde “samme sprog og samme tungemål”. Da de ville bygge et højt tårn, der skulle nå helt op til himlen, forpurrede Gud deres plan og gav folk forskellige sprog, sådan at de ikke kunne forstå hinanden længere. Historien om Babelstårnet har fællestræk med fortællingen om fordrivelsen fra Paradis, derved at der initialt hersker en harmonisk tilstand, der som en slags straf over menneskene ødelægges. I Bangs roman repræsenterer den nostalgiske mors længselsbillede af Danmark og det danske modersmål en oprindelig, nærmest paradisisk og forbabelsk tilstand for hovedpersonen. På samme måde fremstilles både Balkans sprogforvirring og det kosmopolitiske kunstnermiljø som babelsk i værket.

Da moderen dør, går Joáns danske sprog mere og mere i opløsning. Da hans barnepige, den gamle Ane, der i sin tid fulgte med moderen fra Danmark, beder aftenbøn med ham, kan han ikke længere forstå ordene i Fadervor (s. 261). Og senere, da han får en engelsk guvernante, er det Fadervor på engelsk, der bedes med ham. Han får også en fransk frøken og en græsk lærer.

Den gamle barnepige Ane siger, da Joán ikke forstår, hvad hun siger:

“ Næ, næ, du forstaar ’et ikke – og Ane græd højere han forstaar ikke *Moderens Maal* – *Moderens Maal, Moderens Maal*, blev hun ved at gentage.

Og hun talte til ham med de fremmede Brokker, blandende Serbisk og Ungarsk og Rumænsk og Ruthenisk fra Vaskekælderens Skændsmaal. Og igen talte hun Dansk, forbandende dem, baade Hedninger og Jøder og Græker, som tog ham, som tog hendes Josse. (s. 268f.)

Joán bliver *taget* af det fremmede og den babyloniske sprogforvirring. Han beder til sidst til Gud om at få et fædreland. Han får en slags religiøst sammenbrud, men kan ikke finde det rette sprog: Han “bad og bad og vidste ingen Bønner og blandede alle Sprog” (s. 282).

For Joán findes Danmark primært som et fravær, men landet, som moderen har fortalt om, især egnen omkring Vejle, som hun stammer fra, fremstår som noget paradisisk. Derfor søger Joán, som skildret i romanens anden og tredje del, som voksen tilbage til Danmark. Han skal sammen med sin pianist give koncert i en mindre provinsby nær grænsen. Han søger gennem rejsen til Danmark sine rødder og vil gerne opnå følelsen af at høre til. Dog skuffes han fælt, for det land, han har idealiseret og længtes efter, viser sig i realiteten at ligge langt fra de rosenrøde forestillinger, han har gjort sig. Den befolkning, han møder, er nedrig og lav og modtager ham ikke som en af deres, og deres sprog er reduceret til råbende larm. Bogen ender med, at Joán, der også som kunstner føler sig udkonkurreret af en ny stjerne, den kosmopolitiske og egoistiske Jens Lund (skåret over Johannes V. Jensen), resignerer og beslutter sig for at flytte tilbage til øen i Donau i en slags eksil.

Den fremtidige resignation

For Peer E. Sørensen er der med *De uden Fædreland* – tale om en “bitter, fortvivlet og resigneret bog”, der ender i meningsløshed: “*De uden Fædreland* er en bog om civilisationens, humanitetens, kulturens og kunstens undergang” (Sørensen 2009, 328). Det er rigtigt nok en undergangsroman, hvor alting bevæger sig i retning af endelig desillusion. Men en slags negativt fremtidsperspektiv er dog indlejret i bogen. Trods den europæiske og danske opløsning i afstumpethed og strid mellem forskellige etniske grupper findes der også noget, der peger fremad mod en forvandling af dette aftenland. Under sin skolegang i Paris knytter Joán således kontakt til en skolekammerat fra Indien ved navn Chira. Han er en outsider i gruppen af europæiske studerende. Han holder sig mest for sig selv og beskrives som tavs og langsom i bevægelserne. Han lever i et andet tidsperspektiv end de andre og antyder for Joán, at han har en særlig mission med sin tilstedeværelse i Europa.

En dag har Joán således en samtale med Chira, der sidder “i den grønne Skumring” (s. 311) ved Medici-fontænen i Luxembourghaven. Begge er fremmede i forhold til de andre elever, og en fortrolighed indfinder sig. Adspurgt hvorfor han altid sidder dette sted, svarer den indiske student: “Her er mørkt og Stedet er gammelt. Saadan er der i vore Skove”. Herefter tier han, så kun “den strømmende Fontæne”

høres (s. 311). Da Joán spørger ham, hvorfor han aldrig taler, men ligesom “fortæres og brænder op” i tavshed, svarer inderen ham ikke, men “stirrede kun paa det skummende Vand” (s. 311). Allerede i denne beskrivelse indsættes Chira i et sælsomt stemningsrum af tavshed, dunkelhed og meditativt strømmende vand. Midt i storbyen tiltrækkes han af vandet og skyggen under kastanjetræerne, et “gammelt” sted, og derved associeres han og det asiatiske til et førmoderne dybdeperspektiv.

Den unge mand begynder nu over for Joán under stigende ophidselse at fabulere om en kommende asiatisk overtagelse af Europa. Den europæiske civilisation vil, ifølge denne indiske profetskikkelse, bukke under, når det friskblodede Asien tager hævn for koloniale overgreb og får magten. I fremmaningen af denne europæiske undergang fungerer Asien som en alteritet, der er med til at definere et Europa, der befinder sig i rodløshed og krise. Men undergangen er for det moderne Europa også en overgang til en ny tilstand, der indebærer en helt anden form for fædrelandsløshed end den europæiske kosmopolitisme og den ekspansive kolonialisme. Det er en resignationens fædrelandsløshed, der på en måde harmonerer med Joáns personlige tilbagetrækning til øen i Donau til slut i bogen.

Chira, som beskrives som “Fyrste” (s. 312), viser sig at være udsendt for det asiatiske imperium eller det, han kalder “Broderskabet” (s. 312), som led i en langsigtet overtagelse af Europa. Han har ikke selv valgt at skulle afsted, men lader sin skæbne styre af dette asiatiske broderskab. Han har ikke nogen individualitet, men ofrer sig for sit rige: “Broderskabet sender os. Der er ingen Plet og der er ingen Krog paa Asiens Jord, hvorfra vi ikke kommer. Broderskabet sender os og vi adlyder” (s. 312). Da Joán ikke forstår, hvad Chiras tale går ud på, siger inderen: “Dagen vil komme, hvor I har forstaaet og hvor det vil være for silde” (s. 312). Ophidset forklarer Chira, at broderskabet er panasiatisk: “Fyrsten løftede sit Ansigt og det syntes som præget af Bronze paa en ældgammel Mønt: – Indien, sagde han: det er kun min Hjemstavn. Mit Fædreland er Asien” (s. 312).

Dette “Fædreland” er dog anderledes end de europæiske fædrelande, for det er ikke et nationalt fædreland, men et grænseløst rige med en række særlige træk. For det første er det asiatiske broderskabs rige ældgammelt, og nutiden har rødder dybt ned i det ældgamle. Det er således et rige, der ikke har kappet forbindelsen til fortiden på moderne vis, men hvor det førmoderne og mytiske fortsætter ind i nutiden. Chira fortæller: “Vi var gamle. Kun Guden er ældre” (s. 312). Dette giver dem for det andet en særlig langmodighed. Hvor de moderne europæere tænker i korte tidsafsnit og taler og ler hurtigt, er der en skæbnefølelse i det asiatiske, som Chira fremmaner det. Det gør, at man er i stand til at vente med handling til det rette tidspunkt. Denne handling er betinget af en kollektiv hævngerrighed over for de hvide vesterlændinge, der som kolonisatorer har udnyttet asiaterne og ikke respekteret “Asiens langmodige Gud”:

“Ligegyldige, som de Gamle er, saá vi de hvide Myrer og rørte os ikke. Ti Aartusinderne er lange og vor Dag, den var ikke kommen. Vore Marker tog de Hvide og paa Templernes Tærskler haanede de Asiens langmodige Gud, og vore Skuldre bøjede de under Aag af Jern. Men vi rørte os ikke. Og Løverne jagede de i vore Skove og de udryddede vore Elefanter med Slynger; og deres Blod manede os ikke, skønt de var os hellige. Før Dagen kom. (s. 312)

Broderskabet består for det tredje af mange mennesker: “Vi er tusinde og vi er titusinde og vi er Asiens Lærlinge” (s. 313). Og kombinationen af langmodighed og massen af mennesker gør for det fjerde, at det enkelte individ er uden større betydning, i modsætning til i den moderne europæiske civilisation. Da Joán spørger Chira, om han forventer at komme til at opleve broderskabets overtagelse af Europa, svarer han blot, at hans “Fædreland”, Asien, vil opleve det (s. 314). Om han selv vil opleve det, forholder han sig ikke til. Han siger ikke “jeg”, men oplever sig selv som del af et “vi”. Da Joán siger: “Paa det tænker du, Chira”, lyder svaret: “Ja, paa det tænker vi” (s. 314).

Den asiatiske overtagelse er for Europa en forestående undergang. Men ifølge inderen er europæerne blinde for fremtiden: “Nu er Asien Tyven, der arbejder. Og de Hvide lader Solen staa op i Forfængelighed og de sér ikke Tegnene, som staa skrevet paa Murene” (s. 313). Henvielsen til den bibelske apokalypse er et ekko af bibellæsningen hos Joáns barne pige hjemme på øen, som netop var optaget af undergangstegn. Hos Chira bliver undergangen helt eksplicit:

“Jeres Gud har set det. I Eders hellige Skrifter har jeg læst, han har vidst det. Elendigheden forkyndte han fra Bjergene, og de Tider, da Solen skulde slukkes. [...] Floderne vil bære Fraade af Blod og Ligene vil svømme paa Eders Have og Eders snakkesalige Gud vil i Rædsel lukke sin mimrende Mund. Men de hvide Fødder vil blive kolde paa den frysende Jord og Eders Ovne vil vi slukke som smaa Lys og al Eders Id vil brænde som Spaan over et Baal. (s. 313)

Den forestående destruktion er knyttet til forestillingen om et dekadent og degenereret Europa. Således forklarer Chira, at europæerne eller “de Hvide” ikke er rigtige mænd, men er blevet kvindagtige og derfor ikke kan forsvare sig. Degenerationstanken var central for Bang tilbage fra debutromanen *Haabløse Slægter* (1880). I *De uden Fædreland* – bruges den også i civilisationskritisk øjemed og er altså lagt i munden på den udenforstående, den fremmede, der afsiger Europas dødsdom.

Joán har svært ved at dele *sine* følelser med den indiske ven. Men da Joán har været i slagsmål med en anden elev og vil forlade skolen, har han igen en samtale med inderen, der trøster ham med disse ord, mens de kører gennem Paris i en vogn: “Alt dette skal en Gang lægges øde” (s. 321).

Den apokalyptiske vision om en panasiatisk magtovertagelse i Bangs roman ligger i forlængelse af diverse konspirationsteorier og kollektive frygtscenarier med racistiske stereotypier, der florerede i perioden. Alligevel er det interessant at se på, hvordan modstillingen mellem Europa og Asien bruges hos Bang. Mest interessant er den unge indiske fyrstes forestilling om, hvordan verden vil blive, når asiaterne har slået Europa ned. Når den moderne europæiske civilisation er borte, vil tiden nemlig gå i stå, og en stor resignation vil indfinde sig. Joán spørger, hvordan det bliver, og samtalen udspiller sig således:

“Inderen betragtede det grønne Løvtag:
– Da vil der blive stille, sagde han: Og Guden vil have Fred i sine Templer. I forstyrrede vore Tanker. Da vil I ikke forstyrre dem mer.

Men Joán sagde:

– Men saa – hvad vil der *ske*?

Chira smilte:

– Hvor Hvid du er, Joán. Der vil intet ske. Det Kortvarige er dødt. (s. 314f.)

Fremtiden er en slags nirvana med stilhed, uforstyrrethed og uden handling. Den asiatiske gud, Buddha må man formode, vil få fred i templerne. Kun de store, dybe træk tæller i denne verden, men det “Kortvarige”, det vil sige det hektisk-moderne, findes ikke. Det afgrænsede vil være ophævet, både individualismen og de nationale grænser, for fædrelandet vil være det store Asien. I det, der for inderen vil blive fremtidens dominerende kulturkreds, er der en helt anden måde at forstå verden på. Og dog er der en slags hemmelig forståelse mellem Joán og den indiske ven. På værkets plan kan man sige, at fremstillingen af asiaten er negativ, da det fører til Europas undergang. Dog er der en ambivalens i beskrivelsen. For der er tydeligvis også en fascination forbundet med idéen om asiatisk destruktion af den moderne verden.

Den gule fare

Når Bang lægger denne asiatiske figur ind som et apokalyptisk forvarsel om europæisk undergang, placerer det ham i nærheden af en udbredt kulturpessimisme i perioden op til Første Verdenskrig, kulminerende med Oswald Spenglers *Untergang des Abendlandes* (1918/1922). Desuden indgår han i tidens udbredte forestillinger om en særlig trussel fra øst, kendt som “den gule fare”. Grobund fandt sådanne forestillinger i de nye massemedier, i socialdarwinisme og i de forskellige undergangsteorier (jf. Gollwitzer). Ifølge disse idéer, der var fremherskende fra sidst i 1800-tallet og frem til Første Verdenskrig, udgik der en trussel mod Europa fra Kina og Japan og det asiatiske kontinent. Adskillige pamfletter advarede i disse år mod en potentiel svækkelse af den vestlige verden i konfrontation med Asien. Både økonomisk og civilisatorisk dominans frygtedes, og mange af forestillingerne var, som selve udtrykket “den gule fare” viser, racistisk ladede. Forestillingen om, at en stærkt stigende befolkningstilvækst kunne medføre en oversvømmelse af Europa fra Asien, var udbredt. Frem til det 18. århundrede havde man ellers forbundet Kina med rigdom, kulturel forankring og rationel orden. Men i løbet af det 19. århundrede ændrede det dominerende billede sig, og Asien blev nu set som et modbillede til europæisk fremskridt, udvikling og individualisme og i tiltagende grad forbundet med uforanderlighed, statik, stagnation, ensartethed og massemennesker.³ Hos Bang finder vi mange af disse træk i skildringen af den indiske fyrste og konspirationen med det hemmelige asiatiske broderskab, der infiltrerer Europa med henblik på at nedbryde den europæiske kultur.

Netop i årene omkring udgivelsen af *De uden Fædreland* – udkom der flere skrifter om den gule fare. Det vestlige billede af Fjernøsten som en potentiel trussel rækker tilbage i det nittende århundrede, men den konkrete baggrund for forestillingen om den gule fare var Bokseropstanden i 1900, hvor fremmedfjendtlige kinesiske nationalister dræbte udlændinge og kristne kinesere. Ved afsendelsen af tyske sol-

dater, der skulle hjælpe med at nedkæmpe opstanden, holdt kejser Wilhelm 2. den såkaldte Hunnertale, hvor han advarede mod kineserne og lovede at gøre gengæld.

Mens Bang skrev på sin roman, kunne man i 1905 i *Dansk Tidsskrift* læse J. Henningsens artikel “Den gule Fare”, hvor han skriver, at Kejser Wilhelm brugte udtrykket, og at det især er “i den tyske Fantasi”, at “dette bestandig tilbagevendende Spørgelse eksisterer” (Henningsen, 322). Bidraget er en oplyst afvisning af konspirationsteoriene, som ifølge Henningsen bunder i, at “den hvide Mand [...] gennem Uvidenhedens Brilller betragter sin gule Broder med hele sit Race-Hovmods overfladiske Foragt” (Henningsen, 330). De asiatiske lande er forskellige og handler ikke samlet – kun i den europæiske angstfantasi – og det er snarere europæerne, der er ekspanderende end omvendt, skriver han.

Der var dog også masser af skræmmemateriale. I 1907 hed det eksempelvis i værket *Die Gelbe Gefahr im Lichte der Geschichte*, at man stod midt i et “vendepunkt for verdenshistorien”, hvor det vestlige menneske var truet af asiaterne (von der Goltz, III). Bogens forsideillustration forestiller jordkloden omklamret af en gul kinesisk drage. Idéerne om den gule fare mistede kraft ved udbruddet af Første Verdenskrig, men endnu i 1919 kunne man i *Illustreret Tidende* læse en stort opsat artikel om “den gule Fare”. Her var vurderingen, at det mest sandsynlige udfald af verdens tilstand var et globalt ragnarok: “en Verdenskrig, der vil blive dobbelt forbitret, fordi det bliver en Racekamp, der spænder over hele Jordkloden” (Meyn, 568). Forfatteren, den i dag glemte, uhyre produktive forfatter til science-fiction-værker, ungdomslitteratur og knaldromaner og tidligere medarbejder i ØK Niels Meyn, var tydeligvis fascineret af den kinesiske civilisation.

Også andre var tiltrukket af det “farlige” Asien. Således Bangs ungdomsven, Karl Larsen, der ikke kun hyldede tysk militarisme, men også en særlig japansk krigerånd præget af selvopofrelse, kamplyst og æresfølelse. På baggrund af den russisk-japanske krig i 1904-1905, hvor Japan stod tilbage som sejrherre, udgav Larsen i 1909 bogen *Japansk Aand*. Krigen gav, ligesom Bokseropstanden nogle år forinden, i Europa og Amerika god næring til forestillingen om den gule fare. I sin analyse af krigen så Larsen imidlertid overvindelsen af Rusland som et fortjent nederlag til den moderne, europæiske civilisationsform. Russernes svaghed og mangel på organisation i kampførelsen er for Larsen på et dybere plan udtryk for “det moderne Vestens ukrigerske, pengesyge, blødagtige og forfængelige Aand” (Larsen, 178). Karl Larsen ser altså krigen mellem de to nationer, Rusland og Japan, som en symbolsk kamp mellem Vesten og Østen, mellem to forskellige civilisationsformer – den moderne og individualistiske i Europa og den traditionsbundne og kollektivistiske i Asien: “Den Aand, som Japanerne besejrede, var Vestens Aand” (Larsen, 175). Og her er den japanske underkastelse under hellheden ifølge Larsens antimoderne overbevisninger udtryk for en “Offertrang og Smertens Glæde, der er menneskelig Natur dybt iboende, og som ikke i Længden ustraffet haanes af vor hele Sværm moderne Lyksalighedsteorier” (Larsen, 179). Det nye i den europæiske modernitet – “Dampmaskinerne, Arbejdsdelingen, de store Byer, den internationale Socialisme” – vil i Japan blive konfronteret med “en Fjende af tusindaarig Styrke” (Larsen, 180). Og derved står japanerne, i Larsens øjne, som “Foregangsmænd for alle farvede imod de hvide” (Larsen, 180). Med tilslutning – og ikke ulig forestillin-

gerne i *De uden Fædreland* – ser han det igangværende *clash of civilizations* som et panasiatisk opgør med “det hvide Hovmod” (Larsen, 180).

Det er tydeligvis sådanne forestillinger i tiden, som Bang trækker på i sin roman. Han gør dette som element i en art katastrofelitteratur, hvor den uhyggelige trussel er med til at skabe spænding i teksten. Der er dog ingen tvivl om, at Bang rent faktisk var optaget af tankerne om den gule fare. Allerede 9. juni 1900 skrev han om Bokseropstanden i *Politiken* (“Himlens Rige”, under pseudonymet Alceste), og blot en uge senere diskuterer han igen – denne gang i eget navn – “det kinesiske Spørgsmaal” i *Lolland-Falsters Folketidende* i en artikel med titlen “Varsler!” (Bang 1900).⁴ Her optegner Bang et skifte fra et vestligt orienteret verdensbillede, der har tabt sit magtmonopol, til et globalt multipolart 20. århundrede, hvor der kæmpes om magten:

“Europa har overhovedet hidtil aldrig betragtet de andre Verdensdele som andet end som noget, der kunde benyttes. I Fremtiden vil det blive anderledes. Vort Aarhundrede har gjort Verden til en Verden. Det kommende Aarhundredes Politik vil som en Følge heraf ‘kende Verdensmagter’ i alle Verdensdele – Verdensmagter, som kæmper om det store Herredømme i den ene Verden. (Bang 1900)

I denne situation er det altafgørende, mener Bang, at Europa står samlet og stærkt. Sådanne storpoltiske overvejelser i store og små aviser peger tydeligvis frem mod *De uden Fædreland* –.

Som registreret af den nye Bang-bibliografi vendte Bang som journalist jævnligt tilbage til Fjernøsten og den gule fare som emne (jf. Herring). Også efter udsendelsen af *De uden Fædreland* – fortsatte Bang med at komme ind på emnet. 1. februar 1908 skriver han i *København* en kort artikel fra Berlin med titlen “Den gule Dag –”, at inderne er begyndt at tage i skole i Kina. I horisonten ses “et gult og besynderligt Skær”, og han advarer: “Den gule Dag vil svide os i Øjnene” (Alceste 1908).

Et par dage senere refererer Bang, igen i *København*, et foredrag i Tysk-Asiatisk Selskab om den gule fare, som forfatteren til ovennævnte værk om *Die Gelbe Gefahr*, den tyske officer Fritz Freiherr von der Goltz, havde holdt. Bang hæfter sig i den lille artikel ved truslen fra Asien, hvor der ikke alene oprustes militært i Japan og Indien, men hvor truslen i mindst lige så høj grad skyldes økonomisk snilde og flid samt den overbefolkning, der ifølge Bang uvægerligt vil lede til udvandring fra det asiatiske kontinent. Denne “gule Oversvømmelse”, skriver han, vil føre til “Stridigheder”, da “de Hvide” vil kæmpe imod. Især er Australien og Sydamerika truet, mener han. “Disse Stridigheder vil opstaa desto lettere, fordi de Gule er i Besiddelse af en *Solidaritetsfølelse*, som den hvide og splittede Race ikke ejer.” Af den grund må “vor Race” udvikle “Fællesfølelsen” for at kunne stå imod (Alceste 1908).

Bang abonnerer ikke kun i fiktionens form på den i tiden udbredte blanding af kulturalistisk og stereotypiserende angst for den asiatiske andethed. Det ses også, at den udefrakommende trussel skal bruges til europæisk samling. Ifølge Helwig Schmidt-Glintzer blev idéen om noget særligt afgrænset europæisk i de første årtier af det 20. århundrede netop sat i kontur af apokalyptiske fjendebilleder. Det orientale og det occidentale blev konstrueret som modsætninger: “Ikke kun i Tyskland,

men generelt i Vesten, blev de østasiatiske folkeslag fremstillet som en trussel med henblik på at dække over de europæiske folks uenigheder” (Schmidt-Glintzer, 43).

Allerede Friedrich Nietzsche havde, som Christian Benne har vist, på stereotypisk vis sammenknyttet det kinesiske med magtbestræbelse, idet han taler om et særligt “kineseragtigt-mekanisk [...] ‘ja’ til al magt” (Nietzsche 1999a, 309; Benne). Nietzsche, der aldrig selv bevægede sig uden for Europa, hæfter sig i en optegnelse ved det ikkeindividuelle ved kineserne, for hvem “store mænd” angiveligt er “en national ulykke”: “de har den evige varighed for øje” (Nietzsche 1999b, 287).

Benne ser sådanne optegnelser som en konstruktion fra Nietzsches hånd, hvor den græske antik repræsenterer en ideel kultur, i hvilken det menneskelige individ kan udfolde sit potentiale, og hvor Kina fungerer som “et negativt modbillede, en dystopi om Europas fremtid” (Benne, 234). Ifølge Benne er der hos Nietzsche tale om en Kina-angst, hvor det kinesiske står for uniformering og ødelæggelse af individualitet og forskellighed. Det kinesiske fungerer således også som symbol på en indre udvikling i Europa, hvor en stadig bevægelse i retning af udligning og nivellering finder sted.

Hvor Nietzsche drømmer om et fremtidigt *Übermensch*, der i magtudfoldelse og individuel selvhævdelse kan overvinde modernitetens “kinesiske” masse-mennesker i Europa, ser Bang med en blanding af gru og en slags fascination frem til den store resignation og individualitetsudslettelse i en kommende asiatisk magtovertagelse og omformning af både det gamle aftenlands adskilte nationer og dens individualisme.

Også den forestilling om en særlig inaktiv og resignerende holdning i den asiatiske kulturkreds, som Bang bruger i *De uden Fædreland* –, var et fast topos i opfattelsen af den asiatiske alteritet. Som Agatha Frischmuth skriver i sin idéhistoriske undersøgelse af inaktivitet eller “Nichtstun”, er en sådan indolens igennem århundredere blevet tilskrevet “Østen”, “Asien” eller “Orienten” (sammen med lidenskabelighed og despoti) (Frischmuth, 132). “Indolens er altså en konstant faktor i afvisningen af den Anden” (s. 136). Det skyldes ikke kun manglende arbejdsvilje, men også at indolens blev anset for at være en trussel mod den vestlige civilisation: “I Europa herskede dengang, som i dag, den overbevisning, at menneskelig aktivitet er en forudsætning for fremskridt, en betingelse for civilisation. Inaktivitet kan ikke præstere dette. Som egenskab ved ‘den Anden’ står den i skarp modsætning til den aktivitet, der opfattes som genuint europæisk” (s. 136f.).⁵

Det store Nirvana

Som sagt er den indiske vens antiindividualistiske, antinationalistiske, imperialistiske og posteuropæiske vision fremstillet med ambivalens hos Bang. Der er ikke kun tale om den gule fare, men det er også et forvarsel om en stor forløsning gennem resignation. At Bang var tiltrukket af tanken om en sådan pessimistisk-resignativ holdning viste sig blandt andet i årene omkring 1900, hvor han på sine oplæsnings-tournéer havde Sophus Claussens digt “Buddha” på det faste repertoire. Bang, skriver Harry Jacobsen, “anråbte” i sin recitation af digtet “Guddommen om at maatte gaa op i det store Nirvana, det store Intet, i den ‘udødelige’ Død, træet af at leve Livet uden Maal, kun ønskende Udslettelsen. [...] Med halvt tillukkede Øjne, med sin trætte hvilesøgende Stemme gjorde han sig til et med Digtet” (Jacobsen, 225f.).

Claussens digt udtrykker buddhistens higen efter “det store Nirvana, hvor Fred ej behøves, hvor Striden er død og/ Græsset evindeligt gror” (Claussen, 60). Det er således et eksempel på en form for “europæisk Buddhisme”, der i forlængelse af Arthur Schopenhauers østligt inspirerede tænkning vandt udbredelse blandt mange europæiske forfattere omkring århundredskiftet. Herhjemme er Karl Gjellerup, Johannes Jørgensen og Henrik Pontoppidan eksempler.⁶ I 1907 udkom religionshistorikeren Edvard Lehmanns livsfilosofiske udlægning af buddhismen i bogen *Buddha*. I sin status over “Buddha i dansk Litteratur” inkluderer den konservative publicist Christian Reventlow ikke Bang blandt de buddhistisk inspirerede danske forfattere (derimod Karl Gjellerup og Valdemar Rørdams drama *Buddha* fra 1925). Reventlow peger på “Frigørelse eller Forløsning” fra verden som den inderste religiøse drift og som noget, der forklarer buddhismens popularitet: “Naar Trangen hertil ikke kan – eller ikke mere kan – imødekommes ved den Religion, der forefindes, vil der enten blive forsøgt en Reformation af denne, eller man vil søge mod ‘andre Guder’” (Reventlow, 163-195, her: 163).

Det liv, Joán erfarer blandt de moderne fædrelandsløse, er, som hos Schopenhauer, en *bellum omnia contra omnes*, en alles krig mod alle (udtrykket stammer oprindeligt fra Thomas Hobbes, men bruges også af blandt andet Schopenhauer). Enkeltindividerne og de forskellige afgrænsede etniske grupper bekæmper hinanden i ustandselig magtkamp og viljesudfoldelse. Herimod står visionen, som inderen ser for sig og roligt stiler efter. Her er de evindelige stridigheder slået ned og bragt til ro i en stor grænseløshed, hvor hverken nationale eller individorienterede bestræbelser støder sammen. I dette asiatiske fremtidsrige, hvor både nationernes og det individualistisk-kosmopolitiske Europa er bukket under, er udviklingen bragt til hvile. Historien er ophævet, og ingenting sker. Ambivalensen i Bangs roman over for det asiatiske, som ikke kun ses som en fare, men også som en forjættende forløsning, tror jeg skal ses i lyset af den euro-buddhistiske og schopenhauerske strømning i europæisk åndsliv.

Det schopenhauerske motiv kan også ses på individplan hos Joán. I denne sammenhæng skal det kun antydes:

i) Som hos Schopenhauer er kunsten for Joán en momentan forløsning fra livsviljen. For eksempel synes det hele i et kort øjeblik at falde på plads for ham under koncerten i Jylland, hvor musik, forelskelse i en lokal pige og evnen til at spille dansk musik i et glimt lykkes, før det hele igen falder fra hinanden.

ii) Joán oplever øjeblikke af medlidenhed og medfølelse. Det gælder både staklen Peter Pukkelryk hjemme på øen og de lokale jøder, som forfølges. Majas slør hæves i disse situationer, og Joán indser, at den anden også lider. I medfølelsen befries han fra sig selv. Dog viser det sig gang på gang, at Joán er endnu mere alene end de udstødte, han identificerer sig med.

iii) Den endelige resignation søges, da Joán trækker sig tilbage til sin ø, der er omgivet af det sorte strømmende flodvand. På øen søger Joán et nirvana og intethed. Øen er forbandet og ikke hjemlig, men den er samtidig der, hvor Joán hører til. Han

forsager livsviljen, forbliver ugift og reproducerer sig ikke, for ingen kvinder vil bo på øen. Der er således en korrespondance mellem Joáns resignation og det kommende asiatiske resignationsrige. Han er, med den indiske skolekammerats ord, i overført forstand “en Gul mellem de Hvide” (s. 311).

Afslutning –

Vender vi tilbage til titlen på Bangs roman, så har vi konstateret, at det er de fordømte, dem “uden Fædreland”, som Joán tilhører. Folkene på Balkan bekriger hinanden ud fra stridende etniske identiteter. Danskerne ved grænsen er på en måde uden fædreland, for deres land er gået i opløsning. Kosmopolitterne i orientekspressen er en slags fædrelandsløse. Og også det asiatiske broderskab er som del af et større historisk og geografisk rige hinsides nationerne fædrelandsløse.

Men hvad skal vi forstå ved den tankestreg, som forfatteren har sat i slutningen af titlen? I mange omtaler af bogen i sekundærlitteraturen er tegnet, der immervæk udgør en iøjnefaldende del af titlen, simpelthen på fejlagtig vis ikke gengivet. En tankestreg angiver en pause, og at der kommer noget mere. Det er ganske usædvanligt, at en titel på denne måde ender med en tankestreg.⁷

Endnu er der ikke noget på den anden side af denne tankestreg, denne grænse, kun et tomrum. Måske er det fremtiden, der befinder sig efter tankestregen? Tegnet er forstået på den måde en tøven, og den ukendte fremtid, der peges i retning af efter denne tøven, kunne være den store grænseløshed efter apokalypsen, som for Bang synes at være fremtiden. For den fædrelandsløse Joán, på det individuelle plan, på de fordømtes ø. Og for den hendøende, rodløse europæiske civilisation rejser romanen den store “gule” resignation som en mulig fremtid. Den grænse eller grænsezone, som tankestregen udgør, er således udtryk for både en spatial og en temporal bevægelse.

Den moderne verdens krise er i Bangs fremstilling af den gule fare i *De uden Fædreland* – et interregnum. Den er en zone mellem to andre tilstande. Hvor moderniteten er en periode af forandring, udvikling, opbrud og formforvandling, er det asiatiske fremtidsrige, der i romanen udkastes som en mulighed, en tilstand, hvor al historisk foranderlighed er ophævet i stilstand, resignation, indolens og anonymitet. Her vil den babelske kakofoni blive afløst af stilhed. I *De uden Fædreland* – rejses forestillingen om denne europæiske fremtid som et skyggerige af grænseophævelse og forskelsløshed på en ambivalent måde, der i teksten naturligvis er gruppevækkende, men som samtidig ikke modsiges og blot står som et potentielt skæbneforløb.

Noter

- 1 Blandt de nyere studier af *De uden Fædreland* –, hvor fokus er på det nationale og det europæiske rolle, vil jeg især fremhæve Stephan Michael Schröder og Peer E. Sørensen arbejder: Storstain; Sørensen 2009, især s. 327-349; Sørensen 2011; Schröder. Endvidere har Schröder været så venlig at lade mig læse manuskriptet til en aldeles fremragende artikel om Bang og Europa, blandt andet i modsætning til det indiske, i *De uden Fædreland* –, der endnu er under udgivelse. Jeg takker Schröder herfor. Se endvidere: Houe; Sandberg; van de Maele; Thomsen. En tekst- og billedgennemgang af Bangs liv og værk i internationalt perspektiv giver: Greene-Gantzberg.

Herudover findes der også en serie udmærkede læsninger af Bangs roman, hvor fokus ligger andetsteds, blandt andet nogle om spørgsmål vedrørende homoseksualitet i teksten (Heinrich Detering, Dag Heede).

- 2 Øen er tegnet over den i dag oversvømmede ø, Ada Kaleh, beliggende i Donau i det nuværende Rumænien. Bang havde set øen i 1880'erne og igen i 1904. Dengang lå den på grænsen mellem Østrig-Ungarn og Serbien, men tilhørte Det Ottomanske Rige. Jf. Schröder.
- 3 Jf. Hessels opslag "Gelbe Gefahr": Hessel, s. 162-164, her: 162, hvor der også findes henvisninger til anden litteratur om den gule fare. Set fra vores egen tids perspektiv er det naturligvis klart, at de første årtier af det tyvende århundredes myte om en gul fare ikke kun bunder i storpolitiske overvejelser, men også rummer kulturelle stereotypier og racistiske forestillinger. Dog skal man ikke være blind for, at forestillingsmønstre fra perioden gentager sig i vores egen tids frygt for folkevandringer til Europa forårsaget af overbefolkning i den tredje verden og også i frygten for kinesisk økonomisk ekspansion til ikke kun det øvrige Asien og Afrika, men også Europa, fx i form af opkøb af havne i forskellige lande og udbredelse af digital infrastruktur. Det asiatiske forbindes i disse nutidige forestillinger, som hundrede år forinden, ofte med intelligens, men også brutal styrke og et fravær af individualitet, der i Kinas tilfælde er bestyrket af landets kommunistiske styreform og ideologi. Her lever dele af myten om den gule fare videre i nutiden. I kølvandet på Ruslands krig mod Ukraine har medier desuden pustet til frygten for et samarbejde mellem Kina og Rusland og en deraf afledt bipolar verdensorden, som formentlig også spiller på ældre mytiske forestillingskomplekser som de her beskrevne.
- 4 Se også forsiden af *Politiken*, 17. juni 1900: Alceste (alias Herman Bang): "Mærkelige Ting".
- 5 Allerede Friedrich Schlegel var af den opfattelse, at hvor Europa besad et særligt "energisk princip" ("energisches Prinzip[s]"), var der en slags forstærket tyngdekraft i Orienten, der resulterede i en særlig træghed og i stagnation. I *Über die Sprache und Weisheit der Inder* (1808) knyttede Schlegel trægheden sammen med en slags buddhistisk panteisme, hvor alt er ligegyldigt. Jf. Frischmuth, s. 137. Bemærk også Johannes V. Jensens beskrivelse af asiatisk forskelsløshed i *Introduktion til vor Tidsalder* i 1915: "Kina er en i dyb Forstand anonym Nation" (Jensen, s. 305). En undersøgelse af Asien som motiv i dansk litteratur i det tyvende århundredes første årtier ville, ud over Bang og Jensen, også inkludere Tom Kristensens digte, noveller og essays om Kina.
- 6 Udtrykket "europæisk Buddhisme" er Helge Rodes. Han tæller i 1924 eurobuddhismen til tidens "frireligiøse Bevægelser". Hvor undergangens tyske kulturfilosof, Oswald Spengler, ifølge Helge Rode vil sammenligne eurobuddhismen og andre spirituelle bevægelser med "hine asiatiske Mysteriekulter, der blomstrede op en kort Tid i Rom, da den antike Verden gik tilgrunde", er de for den danske forfatter snarere udtryk for en nødvendig og sund moderne religiøsitet, jf. Rode, s. 64. Om moderne europæisk buddhisme, se: Bach-Nielsen; Böwadt. Bangs "Ved Vejen" (1886) læses i schopenhauersk belysning af: Penke. Om Schopenhauer-receptionen generelt, inklusive dens eurobuddhistiske aspekt, se: Fauth; og i dansk kontekst: Kristiansen; Dam; Nord 2012; Nord 2013; Hemicke 2015; Hemicke 2018. Eurobuddhismen og pessimismen går tilbage til romantikken, men findes også i dag hos en forfatter som Michel Houellebecq, der i 2017 udgav et lille kommenteret tekstudvalg af Arthur Schopenhauer: Houellebecq 2017.
- 7 I efterskriften til den tekstkritiske udgave af *De uden Fædreland* – gør Nikolai Reinseth opmærksom på, at romanen har tankestregen i titlen til fælles med Holger Drachmanns *Forskrevet* – (1890) (Reinseth, s. 586).

Litteratur

- Alceste (alias Herman Bang) (1900): "Mærkelige Ting", i *Politiken*, 17. juni .
- Alceste (alias Herman Bang) (1908a): "Den gule Dag –", i *København*, 1. februar.
- Alceste (alias Herman Bang) (1908b): "Asiaterne", i *København*, 4. februar.
- Bach-Nielsen, Carsten (2003): "Asiens Lys. Europas konstruktion af østens religioner", i Mette Buchardt, Pia Rose Bøwadt (red.): *Den gamle nyreligiøsitet. Vestens glemte kulturarv*, Frederiksberg: Eksistensen, s. 153-172.
- Bang, Herman (1900): "Varsler!", i *Lolland-Falsters Folketidende*, 14. juni.
- Bang, Herman (2008): *De uden Fædreland – (1906)*, i *Romaner og noveller*, red. af Jesper Gehlert Nielsen og Jørgen Hunosøe under medvirken af Anders Juhl Rasmussen, bind 5, København: People's Press.
- Benne, Christian (2002): "Fontane, Nietzsche und die 'gelbe Gefahr'", i *Arcadia. Zeitschrift für Allgemeine und Vergleichende Literaturwissenschaft*, bd. 37, hft. 2, s. 216-246.
- Bøwadt, Pia Rose (2003): "Livsfilosofiens buddhisme. Schopenhauer, Nietzsche og Buddha som 'livet selv'", i: Mette Buchardt, Pia Rose Bøwadt (red.): *Den gamle nyreligiøsitet. Vestens glemte kulturarv*, Frederiksberg: Eksistensen, s. 173-184.
- Claussen, Sophus (1982): *Pilefløjter (1899)*, i *Sophus Claussens lyrik*, udg. af Jørgen Hunosøe, bind 2, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København: Gyldendal.
- Dam, Anders Ehlers (2010): *Den vitalistiske strømning i dansk litteratur omkring år 1900*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Fauth, Søren R. og Børge Kristiansen: "Litteratur", i Daniel Schubbe, Matthias Koßler (red.): *Schopenhauer-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*, 2. rev. udg., Stuttgart: J.B. Metzler, s. 384-397.
- Frischmuth, Agatha (2021): *Nichtstun als politische Praxis. Literarische Reflexionen von Untätigkeit in der Moderne*, Bielefeld: Transcript Verlag.
- Jacobsen, Harry (1966): *Den tragiske Herman Bang*, København: H. Hagerup.
- Jensen, Johannes V. (1915): *Introduktion til vor Tidsalder*, København/Kristiania: Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag.
- Gollwitzer, Heinz (1962): *Die gelbe Gefahr. Geschichte eines Schlagwortes. Studien zum imperialistischen Denken*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- von der Goltz, Fritz Freiherr (1911): *Die Gelbe Gefahr im Lichte der Geschichte*, Leipzig: Verlag von Friedrich Engelmanns (1. oplag 1907).
- Greene-Gantzberg, Vivian (1992): *Herman Bang og det fremmede*, København: Gyldendal.
- Hemicke, Lasse Nyeng (2015): "Det store nej og det store ja", i *Nordica*, bd. 32, s. 115-130.
- Hemicke, Lasse Nyeng (2018): "Lidelsens Vej og Dommedags Bog. Pessimismen i Ernesto Dalgas' forfatterskab", i *Nordica*, bd. 35, s. 115-130.
- Henningsen, J. (1905): "Den gule Fare", i *Dansk Tidsskrift*, årg. 1905, s. 321-330.
- Herring, René (udg. under medvirken af Sten Rasmussen) (2018): *Herman Bangs forfatterskab. En annoteret bibliografi*, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Hessel, Florian (2014): "Gelbe Gefahr", opslag i Stephanie Wodianka, Juliane Ebert (red.): *Metzlers Lexikon moderner Mythen. Figuren, Konzepte, Ereignisse*, Stuttgart/Weimar: Verlag J.B. Metzler, s. 162-164.
- Houe, Poul (1999): *Menneskelinien – mellem Johannes V. Jensen og Herman Bang*, København: C.A. Reitzel.
- Houellebecq, Michel (2017): *En présence de Schopenhauer*, Paris: Herne.
- Kristiansen, Børge (2007): 'At blive sig selv' og 'At være sig selv'. *En undersøgelse af identitetsfilosofien i Henrik Pontoppidans roman Lykke-Per i lyset af Luthers teologi, Schopenhauers og Nietzsches filosofi*, København: Multivers.

- Larsen, Karl (1909): *Japansk Aand*, København/Kristiania: Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag.
- van de Maele, Romain John (2016/17): “Den uden Fædreland. En roman om udenforskab og kulturelle modsætningsforhold”, i *Tijdschrift voor Skandinavistiek*, årg. 35, nr. 1, s. 26-47.
- Meyn, Niels (1919): “Den gule Fare”, i *Illustreret Tidende*, årg. 60, nr. 43, s. 568-570.
- Nietzsche, Friedrich (1999a): *Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben* [1874], i *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe*, udg. af Giorgio Colli, Mazzino Montinari, bind 1, München: De Gruyter/DTV Verlagsgesellschaft.
- Nietzsche, Friedrich (1999b): *Nachlass. Frühjahr-Herbst 1881*, i *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe*, udg. af Giorgio Colli, Mazzino Montinari, bind 11, München: De Gruyter/DTV Verlagsgesellschaft.
- Nord, Johan Christian (2012): “‘En Poet og en Religionsstifter, med hvem jeg er enig i næsten alle Ting’. Indledende betragtninger over Johannes Jørgensens Schopenhauer-reception”, i *Edda. Nordisk tidsskrift for litteraturforskning*, årg. 99, nr. 4, s. 277-291.
- Nord, Johan Christian (2013): “Slægtskabet mellem Schopenhauers Filosofi og Kristi Religion’ – Forholdet mellem Johannes Jørgensens Schopenhauer-reception, alment metafysiske- og kristelige inklinationer i Taarnet-perioden”, i *European Journal for Scandinavian Studies*, årg. 43, nr. 2, s. 163-183.
- Penke, Niels (2014): “Welle und Wille. Schopenhauer bei Herman Bang und Eduard von Keyserling”, i Søren R. Fauth, Gísli Magnússon (red.): *Influx. Der deutsch-skandinavische Kulturaustausch um 1900*, Würzburg: Königshausen & Neumann, s. 291-303.
- Reinseth, Nicolai (2008): “Efterskrift”, i Herman Bang: *Romaner og noveller*, red. af Jesper Gehlert Nielsen og Jørgen Hunosøe under medvirken af Anders Juhl Rasmussen, bind 5, København: People’s Press, s. 585-599.
- Reventlow, Chr. (1932): *Asiatiske Tider og Mænd*, København: C.A. Reitzels Forlag.
- Rode, Helge (1924): *Pladsen med de grønne Træer. Den religiøse Strømning i Nutidens Aandsliv*, København: Gyldendalske Boghandel.
- Sandberg, Anna (2011): “Herman Bang 1908. Mellem Danmark og Tyskland”, i Stephan Michael Schröder, Martin Zerlang (red.): *1908. Et snapshot af de kulturelle relationer mellem Tyskland og Danmark*, Hellerup: Forlaget Spring, s. 196-220.
- Schmidt-Glintzer, Helwig (2014): “Die gelbe Gefahr”, i *Zeitschrift für Ideengeschichte*, temanummeret *Apokalypse gestern*, hft. 8, nr. 1, s. 43-58.
- Schröder, Stephan Michael (2008): “Der Fluch Europas. Eine topographische Lektüre von Herman Bangs *De uden Fædreland* –”, i Annegret Heitmann, Stephan Michael Schröder (red.): *Herman-Bang-Studien. Neue Texte – neue Kontexte*, München: Herbert Utz, s. 283-313.
- Storstein, Eira og Peer E. Sørensen (2004): “‘Det er Gemenheden, der sidder i Sufflørkassen.’ Nogle bemærkninger om Herman Bangs europæiske forfatterskab og *De uden Fædreland*”, i *Passage. Tidsskrift for litteratur og kritik*, årg. 19, nr. 50, s. 25-29.
- Sørensen, Peer E. (2009): *Vor Tids Temperament – studier i Herman Bangs forfatterskab*, København: Gyldendal.
- Sørensen, Peer E. (2011): “Eksil og modernitet – Herman Bang mellem dekadence og vitalisme”, i *Norsk litteraturvidenskabelig tidsskrift*, årg. 14, nr. 1, s. 84-92.
- Thomsen, Bjarne Thorup (2021): “Outreach, Invasion, Displacement: Denmark’s Disputed Southern Borderland as Negotiated through Strategic and Affective Aspects of Space in Novels by Andersen and Bang”, i Anna Bohlin, Tiina Kinnunen, Heidi Grönstrand (red.): *Nineteenth-Century Nationalisms and Emotions in the Baltic Sea Region*, Leiden/Boston: Brill, s. 164-191.